

GELENEKSEL KÜLTÜRDEN MODERN UYGULAMALARA: ŞIFACI KADINLAR

Derya ÖZCAN GÜLER*

Öz

Halk hekimliği, halk tıbbı, geleneksel tıp gibi adlarla anılan şifacılık dünyasında modern tıptaki fiziksel iyileştirmenin yanı sıra ruhsal iyileştirme de önem kazanır. Şifa; fiziksel veya ruhsal bir hastalığın sona ermesi, iyileşme anlamına gelir. Ancak dini öğeler içermesi, yer yer majik pratikler içermesi terimin mistik bir boyutu olduğunu da gösterir. Beden ve ruhu bir bütün olarak gören şifa alanında hastalık nedenleri bazı durumlarda doğüstü güçlerle ilişkilendirilir. Bu alanın uygulayıcıları olan şifacılar iyileştirme yöntemlerinde bu doğüstü güçlere yönelik yolları da dâhil etmişlerdir. İlkel topluluklardan itibaren şifacılık konusunda kadının yeri ve kısmen ön planda oluşu ile ilgili veriler dikkat çekicidir. Kadının doğası gereği şifacı ve hatta doğası gereği şaman olduğuna dair yaygın bir inanış vardır. İlkel dönemler itibarıyla kadınsal süreçler nedeniyle barınak, mağara gibi yaşadıkları mekânlarda zorunlu olarak vakit geçiren kadınlar yaşlı bilgelerin iyileştirme konusundaki deneyimlerinden faydalanmışlardır. Kendisi yarattığı için, yaratılmış olanın hastalanıp iyileşmesi sürecine de kadınlar hâkim olmuşlardır. Kadınların ilk hekim olarak kabul edildikleri, çocuğunu, kocasını, yaşlısını toplum sağlığı adına tedavi ettiği bilinmektedir. Şifacı kadınlar, kendi kültürleri içinde hekimlik bilgilerini zamanla geliştirmiş; şifalı bitkileri, bazen madenleri ve hayvanları da kullanarak yer yer büyüsel işlemlere de başvurmuşlardır. Günümüzde ise şifacılık yeni bir kola evrilmiş, yeni nesil şifacılık hareketleri kişilerin bireysel olarak, kendi gayretleri ile şifalanmasına imkân veren teknikler uygulanmaya başlanmıştır. Spiritüel bilgiler sayesinde, kadim felsefeler ışığında ‘new age’ denilen ‘yeni çağ hareketi’ ortaya çıkmıştır. Bu akımın da şifayı vereni ve alanı yine büyük oranda kadınlardan oluşur. Bu çalışmada şifacılığın doğüstü unsurlar ile beslenen gizemli bir güç olduğu ve kadının yaratılışı gereği buna daha yatkın olduğu tezi savunulmaktadır. Kadınlarda tarih öncesi çağlardan beri tedavi etmeye, onarmaya yatkınlık vardır ve kadındaki annelik bilincinin de bunda etkili olduğu iddia edilmektedir. Gelenek içinde ev tedavileri, fitoterapi denilen bitkisel tedavi yolları, bu alanın temeli olan inanç unsuruyla birleşince ezoterik bir bilgi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada kadınların ilkel çağlardan itibaren günümüzde güncellenen haliyle şifacılığa daha yatkın olduğu savı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Halk hekimliği, kadın şifacı, geleneksel tıp, şifacılık, kadın.

FROM TRADITIONAL CULTURE TO MODERN PRACTICES: HEALER WOMEN

Abstract

In addition to physical healing in modern medicine, spiritual healing also becomes important in the world of healing, which is called by such names as folk medicine, folk medicine, traditional medicine. Healing means the cessation of a physical or spiritual illness, recovery. However, the fact that it contains religious elements and contains magical practices in places also indicates that the term has a mystical dimension. In the field of healing, which considers the body and soul as a whole, the causes of illness are in some cases associated with supernatural forces. Healers who are practitioners of this field have also included ways to these supernatural forces in their healing methods. The data on the place of the woman and her partial prominence in the field of healing from the primitive communities are remarkable. There is a widespread belief that a woman is a healer by nature and even a shaman by nature. As of the primitive periods, women who spent time in places where they lived compulsorily such as shelters and caves due to feminine processes benefited from the experience of the old sages in healing. Because she created it herself, women have also mastered the process of getting sick and healing of the created one. It is known that women were considered

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Uşak/Türkiye
derya.ozcan@usak.edu.tr, ORCID ID 0000 0001 5601 2199

the first doctors, they treated their children, husbands, elders in the name of community health. Healer women have developed their knowledge of medicine in their own cultures over time; they have also resorted to magical procedures in places using medicinal plants, sometimes mines and animals. Today, medicine has evolved into a new branch, and a new generation of healing movements have begun to apply techniques that allow people to heal individually, with their own efforts. Thanks to spiritual knowledge, the so-called 'new age movement' appeared in the light of ancient philosophies, called the 'new age'. The giver and the field of healing of this current are again largely composed of women. In this study, the thesis is argued that healing is a mysterious force fueled by supernatural elements and that women are more prone to it due to their creation. There has been a predisposition to treat and repair in women since prehistoric times, and it is claimed that the awareness of motherhood in women is also effective in this. In the tradition of home treatments, herbal treatment methods called phytotherapy, combined with the element of faith, which is the basis of this field, an esoteric knowledge has emerged. In this study, it was emphasized that women are more prone to healerism as it has been updated since primitive ages.

Keywords: Folk medicine, woman healer, traditional medicine, healer, woman.

Giriş: Şifacılık Bilgisinde Kadının Gücü

Şifacılık ve şifacılığın tarihine ait notlar, her kültürün içinde ona özgü bir şekilde ortaya çıkıp varlığını sürdüren ‘özel’ kişilerin geleneksel yöntemlerden yararlanarak hastalık iyileştirme, ilaç yapma, ruhsal tedavi ve tıbbi birtakım müdahale konularındaki bilgileri içerir. Mitlerden tarihî belgelere kadar birçok veride ise ‘şifacı’ olan bu özel kişilerin içinde kadınların ayrı bir yeri olduğuna dair ipuçları dikkat çekicidir. İnsanoğlunun varoluşundan bugüne kadın yeni bir yaşam ortaya çıkarabilme gücüyle erkekten farklı olduğundan; yeni olana yaşamı verirken yaşamakta olanlara da şifayı vermek kadına yakışmıştır. Antropolojik çalışmalar, tarih öncesi çağlarda toplumsal yapıdaki gelişmelerin ve biyolojik farklılıkların kadının iç, erkeğin ise dış mekânda kendini gerçekleştirmesine ve geliştirmesine olanak sağladığını gösterir.

Doğada modern bilimin araçlarıyla fark edilemeyen, ölçülemeyen gizli veya görünmeyen güçlere dayalı pratikler veya teknikler gizembilim kavramı ile açıklanmaktadır. Yani gizembilim faaliyetinin öznesi sıradan biri değildir; bu faaliyetler için özel bir bilgi, bu beceriye sahip bir kişi ve bu bilginin organize edilip ritüelleşerek aktarıldığı bir ortam vardır. Bu teknik ve pratiklere temel oluşturan dini ve felsefi inanç sistemlerine de ortak bir adla ‘ezoterik’ denir (Eliade, 2016: 68). Büyücülük, astroloji, sihir, ruhlarla iletişim gibi konuları içeren bu bilgi, şifacılığın da içinde olduğu geniş bir alanı kapsar. Şifa sözcüğü, bedensel ve ruhsal bir hastalığın sona ermesi, iyileşme anlamında olmasına rağmen sözcüğün kullanım alanına bakıldığında dinî bir yönünün olduğu, geleneksel din ve inanç sistemleri içinde yer alan bir terim olduğu ve şifanın manevi/mistik bir iyileşmeyi de kastettiği rahatlıkla söylenebilir.

“Halk tıbbı, geçmiş nesillerin akademik tıbbıyla yakından ilgilidir. Bir zamanların akademik tıp anlayışına uyan fakat bugün önemini yitirmiş bazı kavramlar halk tıbbının malı olmuştur.” diyen Yoder’e göre (2009: 391) halk tıbbı; tabii halk tıbbı ve dinsel-büyüsel halk tıbbı olarak iki dala ayrılır. Tabii halk tıbbı, insanın doğaya karşı ilk tepkilerinden birini ifade eder ve hastalığı tedavi etmede çeşitli bitkisel, madensel ve hayvansal kaynaklardan yararlanmayı kapsar. Dinsel-büyüsel tıp ise hastalık tedavisinde muska, kutsal sözler gibi işlemlerden yararlanır. Halk tıbbında iyileşme ile ilgili inanç ve pratikler; kültüre ve coğrafyaya göre çeşitlenir. Şifalı sular, şifalı taşlar, bitki ve hayvan ürünlerinin kullanımı, ocak-ocaklı olarak bilinen kişilerin uyguladığı sağaltımlar ve türbe gibi birtakım kutsal yerlerle ilgili uygulamalarda hastalığın giderilmesi için hastanın bedenine yönelik somut bir tedavi gerçekleştirilmezken iyileşmenin ilk koşulu olarak “inanç” kabul edilir (Özkan, 2012: 309).

Modern tıp ve geleneksel tıp arasındaki temel fark, halk tıbbı da denilen geleneksel tıpta bütüncül bir bakış açısının hâkim olmasından kaynaklanır. Konuyla ilgili çalışmalara bakıldığında geleneksel tıp alanının uygulayıcıları olan şifacıların, modern tıpta olduğu gibi yalnızca insan bedenini değil aynı zamanda insanın ruhunu da kapsayacak iyileştirme yöntemleri kullandıkları görülür. Çünkü genel yaklaşım hastalıkların yalnızca fiziksel sebeplerden değil ruhsal ve dinsel sebeplerden de kaynaklandığı ve tedavi için bu manevi sebeplerin de tespit edilmesi gerektiği yönündedir. İşte bu noktada şifacılık, modern tıptan ayrılmaya başlar. Çünkü tıptaki gibi sadece mekanik olarak bedeni iyileştirmeye çalışmaz, hastalığı doğa ve doğaüstü ile de ilişki kurarak teşhis edip sağaltmaya çalışır.

Şifacılık, teknik bilgidен çok düşünsel ve ruhsal temellere dayanır. Şifacılar; beden, akıl ve ruhu insanoğlunun ayrılmaz bir parçası olarak görür ve herhangi bir şifacılık hizmetinin bu üçlünün her bir ögesini etkilediğine inanırlar. Hastalık nedenini doğaüstü güçlerle ilişkilendirip tedaviyi de yine aynı güçlerle kurulan ilişki ve ruh-beden bütünlüğünde yapmaya çalışırlar. Hastalığın teşhisinin nasıl konulduğu tedaviyi de biçimlendiren en önemli adımdır (Kaplan, 2015: 190). Halk hekimliğinin, modern hekimlik karşısında hayatta kalmasını sağlayan, önemini azalmasını önleyen etken onun ‘bütüncül’ bağıntılarıdır. Tedavi şekilleri ve sorunlar arasındaki düzenli bağıntılar, tüm sistemin ağırlığının birazıyla değişmeye karşı koymasına imkân verir. Bu da sağlık sistemi öğelerinin birbiriyle ilişkili olmasından kaynaklanır (Hufford, 2009: 384). Öyle ki bir tedavi esnasında hem bitkisel ilaçlar ile doğanın hem de dua yoluyla dinin yardımını alması modern tıp karşısında her zaman güçlü kalabilmesini sağlamıştır.

Şifacılık bütünleşmeye doğru yaşam boyu süren bir yolculuk, bütün canlı ve cansız varlıklar arasındaki bağlantı, bütünlük ve karşılıklı etkileşime ilişkin unutulmanın anımsanması; kapalı olanı açmak, engel olacak kadar katılaşmış olanı yumuşatmaktır; insan aklının ötesine, insanın tanrısal deneyim yaşadığında, zamansız

ana geçmektir yaratıcılık, tutku ve sevgidir. Şifacılık yaşama güvenmeyi öğrenmektir; bütünüyle, aydınlık ve karanlık yönleriyle, erkek ve dişisiyle kendini aramak ve ifade etmektir (Achterberg, 2009: 279-280). Şifacılara giden insanların gelme sebepleri klinik olarak tedavisi olmayan hastalıklar, tedaviye erişimin veya maddi imkânın bulunmaması vb. her ne olursa olsun şifacılara gitmek; ne inançla ne de tıbbi direnişle açıklanmayan bir açıdan bakıldığında yalnızca uygun ve etkili tedavi almak arzusuyla alınmış bir karar olarak değerlendirilmelidir (Dole, 2015: 46).

Şifacılık kavramı; geleneksel tıbbi yöntemlerin yanında; fiziksel ve ruhsal bozuklukların doğaüstü yetenekle tespit edilerek bakışla, nefesle, dua ederek, dokunarak ve düşünceleri hasta kişiye yoğunlaştırarak bedenin kendi kendini iyileştirme sistemini harekete geçiren usulleri de barındırmaktadır. Şifacılığın temelinde, geleneksel hekimlik uygulamalarının yanı sıra; doğa olaylarının, mistik güçlere olan inanışların ve dini telkinlerin rolü de göz ardı edilmemelidir (Kanat, 2019: 14). Bu noktada şifacılık, büyü ve din arasındaki bu karmaşık bağlantıyı açıklamak; hangisinin nerede başlayıp bittiğine karar vermek giderek güçleşmiştir. Birçok şifa pratiği içinde hem tıbbi hem dinsel hem büyüsel işlemlerin varlığı açıkça görülmektedir.

Kartezyen düşüncenin sonuçlarından birinin, şifacılık bilimlerinde bakım ve sağaltımın birbirinden ayrılması olduğunu belirten Achterberg'e göre (2009: 134) şefkat ve önsezi de görünmez olduğundan bilim ve tıptan çıkarılmıştır. Şifacılık bilimlerinde bakım işlevi, -daha sonra hemşirelik mesleğine dönüşecek şekilde- çoğunlukla erkek doktorların denetimindeki kadınlarca uygulanan ikinci derecede bir gereksinim olarak sürdürülmüştür. Ayrıca eğer canlılar birer makine olarak algılanırlarsa anlaşılacakları ve denetlenebilecekleri inancı bir zamanların en gelişmiş ve karmaşık makinesi saat olduğundan, "saat gibi çalışan evren" metaforundan hareketle saat gibi işleyen mekanik bir sağlık anlayışı hastalığın teşhis ve tedavisini kolay ve anlaşılır kılmaktaydı.

Geleneksel bilgi ve deneyim belleğinin genellikle yaşlılar ve kadınlar tarafından geçmişten bugüne ve geleceğe taşındığını belirten Özdemir'e göre (2018:14) yaşlıların yanında özellikle kadınların toplumsal konumları ile geleneksel bilgi belleği taşıyıcılığı arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Kadınlar geleneksel bilgi temelinde toplumsal, kültürel, özellikle de ekonomik değerler üreterek kendi konumlarını belirlerler. Eğer bu bağ zayıflarsa kadın ve yaşlıların toplumdaki konumları da güçsüzleşir. Geleneksel toplumsal yaşamda yaşlı kadının bilgeliği, erkeğe oranla işlevsel ve belirgindir. Yaşlı kadının öncülüğünde kadınlar geleneksel bilgi belleğinden yararlanarak ailenin beslenmesini, korunmasını, bakımını ve sağlıklı bir şekilde yaşamasını sağlar. Bu noktada kadınlar geleneksel bilgi temelli altyapının hazırlanması, hastalıkların tedavisi, bakımların gerçekleştirilmesi gibi işlevleri yerine getirirler. Bugün yeniden "keşfedilen" halk hekimliği geleneğinin yeniden üretim sürecinde de kadınların rol aldığı tıpkı geçmişteki kadın kamlar ve onların ardılı ebeler gibi günümüz kadınları da geleneksel bilgiyi kültürel ekonomik değere dönüştürmektedirler.

Çağlar Öncesinden Günümüze Kadın Şifacılığı

İlkel toplumlarda, topluluğun savunma görevi daha iri bedenli ve daha güçlü olan erkekler tarafından üstlenilmiş, kadının gebelik durumu ve yavrularını besleme görevinin kadına ait oluşu kadınları savunma konusunda erkek kadar etkin olmaktan alıkoymuş ve giderek erkeklerin sürüyü, kadınlarınsa yavruları koruması şeklinde bir iş bölümü gerçekleşmiştir (Şenel, 2001: 53). Türdeş üyelerden oluşan sürüde erkeklerin iriliklerinin ve fizik güçlerinin neden olduğu hafif bir statü farklılaşması doğmuş olabileceğini belirten Şenel (2001: 55) toplayıcılık döneminden avcılık dönemine geçişte erkeğin avcılığa geçerken kadının toplayıcılıkta kaldığını, avcılığın erkeği ön plana çıkardığını iddia etmektedir. Temelde ekonomik bir belirleyici olmasına rağmen avcılık döneminin başlaması erkeklerin av işlerinde kadınların ise kamp yani ev işlerinde uzmanlaşmasına ve bu işbölümünün giderek derinleşmesine sebep olmuştur. Kadınların gebelik ve doğum süreçlerini yaşaması, yeni doğan yavruya bakma zorunluluğu, fiziksel olarak daha zayıf oluşları av yerine toplayıcılığa devam etmelerine sebep olmuş, yenir bitkileri seçip getirmek, böcek toplamak vb. tabiat konusunda bilgi biriktirmelerini sağlamıştır (Şenel, 2001: 88). Kadınların erkeklere oranla, barınaklarda yaşlılarla ve çocuklarla daha çok vakit geçirmeleri, yaşlıların deneyimlerinin aktarımını ve yaşlı bilgilerden sağaltma konularında da bilgi almalarını kolaylaştırmıştır. Tüm bunlara dayanarak -daha da

artırılabilirler bilgiler ışığında- hem fiziksel hem ruhsal konulardaki gizemli ve sırlı tecrübelerde eski çağlardan itibaren kadınların rolünün büyük olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Paleolitik döneme ait arkeolojik buluntular tarihin o dönemindeki kadınların doğaüstü güçlere sahip olduğunu göstermektedir. Akrabalığın kadın üzerinden yürütülmesi, ev işlerinin kontrolü, soyun devamı adına doğumun kadına özgü olması kadının yüksek konumunun habercisi niteliğindedir (Bayat, 2012: 33). Erkeğin sosyo-ekonomik düzeydeki işlerde fiziksel güce dayalı işleri üstlenip kamusal alanda etkin konuma gelmesiyle birlikte kadının konumu da değişmiştir. Kadınların ilkçağlardaki toplayıcılık görevi onu bitkiler konusunda uzmanlaşmasını sağlamış; bu dönemde iktidar kaynağı sayılan insan soyunun devamlılığını sağlayabilme yetisine sahip olmasına ek olarak bitkiler konusundaki uzmanlığı nedeniyle şifacılık niteliği onun bu iktidarını pekiştirmesine sebep olmuştur. Yaşamın sürdürülmesinde ve korunmasında sahip olduğu işlevin, tanrısallık yetenekleriyle ilişkilendirilmesi, kadının tanrıçalaştırılmasının nedeni olmuştur (Durur, 2016: 86). Ancak bu doğuran, yaşatan ve iyileştiren roller kadını bir yandan ‘mitolojik ana’ya dönüştürmüş bir yandan da giderek ‘tehlikeli’ hale gelen bu güç, çeşitli kültür öğeleri gibi bazen değişmeye mecbur kalmıştır.

Halk hekimliği, tamamen tıbbi usullerle tedavi edilen hastalıklar, yarı tıbbi bir şekilde, yani birtakım hassalı [güçlü, özellikli] otlar, kökler, kocakarı ilaçları dediğimiz ilaçlarla tedavi edilen hastalıklar, hem tıbbi hem de sihri [büyüsel] bir şekilde tedavi edilen hastalıklar ve yalnız sihri bir şekilde tedavi edilen hastalıklar (Boratav, 2000: 76) olarak farklı gruplarda hastalık tedavileriyle ilgilenir. Yaşam koşulları gereği kadınlar şifalı otlar yetiştiren ve kullanım sırlarının değiş tokuşunu yapan eczacılar, evden eve seyahat eden ebeler, yüzyıllar boyunca kitaplar ve derslerden yasaklı, birbirlerinden öğrenen ve deneyimleri anneden kıza, birinden diğerine geçen diplomasız doktorlar olarak tedaviyi sürdürmüşlerdir (Durur, 2016: 86-87).

Hastalıkların teşhis ve tedavisinde insanoğlunun yetersiz kalmasıyla hastalıklar; ay ve güneş tutulmaları, yıldızlar, fırtınalar ve şimşek çakması gibi tabiat olayları ile ilişkilendirilmiştir. Bu dönemlerdeki inanışların temelinde; insanın doğaya uyum göstermesi düşüncesi yer aldığından insanların doğayla ilişkileri, şifacılığın kültür içindeki yerini hazırlamış, zaman içinde edinilen tecrübelerle şifacılık disiplini, kültür içindeki yerini almıştır (Kanat, 2019:15).

“Halk şifacıları”, farklı kültürlerde hem kadın hem de erkek olabilmektedir. Ancak, aile içi rolüyle “kadın”, geleneğin ve geleneksel uygulamaların taşınmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Genel olarak tıp tarihinde iyileştiricilik deneyimle babadan, mesleğin özelliğine göre anneden kızına geçen özellik olarak belirlenmiştir (Yıldırım ve Işık 2014: 240). “Süreç içerisinde kadınların din içerisindeki statülerinin ve sağaltım işlevlerinin erkekler lehine bozulması kadınların bu alanlardan dışlanmasıyla sonuçlanmıştır. Fakat bu noktada çelişkili olan, kadının şifacılık pratiği legal olan kutsal alanın dışına itilmesine rağmen kuşaklar boyu varlığını bu mistik alanın illegal boyutunda koruyabilmiş olmasıdır” (Durur, 2016: 87).

Kadın şifacıların yaşam akışı zaman içinde ekosistemdeki değişiklikler, kıtlık ve salgınlardan etkilendiği; bu kez yıkımın, insanın açgözlülüğü, düşüncesizliği, güç ve sınırlara ilişkin eski moda düşünceler, cehalet vb. tarafından hazırlanıyor açıktır. Yeryüzü için bu konuyla doğrudan ilgili tehlike, insanlığın gezegenin sorunlarına yabancı olarak görüldüğü kozmolojiye bağlı kalmaktır (Achterberg, 2009: 271). Buna bağlı olarak yüzyılın şifacılarının metafizik düşünceleri, sağlık ve hastalık konularına akıl ögesini katan bugün sağlıktaki birçok "yeni" yönün duyulmamış örnekleridir. Bunun yerine bilim insanları ve klinikçiler plasebo etkisine, beklentiye, olumlu düşüncenin gücüne, akli imgeleme, hipnoza ve benzerlerine göndermeler yapmaktadır (Achterberg, 2009: 237).

Şamanın Şifası: Kadın Şamanlar

“Kadın doğası itibarıyla şamandır veya doğal olarak şamandır.” diyen Bayat (2012: 22) kadının ilk hekim olduğunu, ilkel toplumlarda çocuğunu tedavi eden, yaşlılara bakan, kocasını iyileştirenin yine kadın olduğunu ve şaman olsa da olmasa da bu kadının ilk tabip, ilk iyileştirici kabul edildiğini belirtmiştir (Bayat, 2012: 110). Şamanların en başlıca görevi toplumun sağlığının bekçisi olmasıdır. O toplumun fiziki ve manevi sağlığını bir bekçi gibi korumak ve kollamaktadır. İnsanların sağlamlık duygusu, sağlam olmak, sağlıklı düşünmek için sadece fiziki sağlığa sahip olmanın yeterli olmadığını bilincinde olan şaman, ruhu tedavi

etmekle bir gönül sağlığı düşüncesini de benimsetir. Hasta iyileştirmek şaman pratikleri arasında en önemlisi ve en yaygın olarak kabul edilir. O bakımdan kadın şamanların bütün hastalıkları tedavi ettiği de söylenir. Bu hastalıklar: asabiyet, sinir hastalıkları delilik, bayılmalar, iktidarsızlık, evlatsızlık, çeşitli kadın hastalıkları, yürek, böbrek, mide ve bağırsak hastalıkları, baş, göz, boğaz ağrıları vs. olarak sayılabilir. Şamanlığın tıbbi faaliyetle başladığı, bunun en eski işlevlerinden biri olduğu ve aynı zamanda şamanların otacı ve tabip olması araştırmacıların sık sık zikrettiği konulardandır (Bayat, 2012: 100-104). Yine de şamanlığın esas ilgilendiği alan ruhsal tedavidir, çünkü fani olan bedenle ilgili işler şaman için önemli değildir, o ebedi olan ruhla ilgilenir ancak her tedavi yapan, ritüel yöneten kişi şaman değildir.

Şamanların hastaları sağaltmak ve ölenlerin ruhlarını öte dünyaya götürmek gibi başlıca iki görevi vardır. Şamanların bir doktor gibi iş görmelerinin sebebi hastalığın nedeni olarak devlerin, cinlerin veya kötü ruhların hastanın ruhunu alıp götürdüğü inancından gelir (Örnek, 2014: 56). Tedavi de ancak doğaüstü yollarla gerçekleşecektir. Şaman trans haline geçecek, doğaüstü varlıklarla ilişkiler kuracak ve hastalığın nedenini öğrenip hastanın kaçan ruhunu geri getirecek veya içine girmiş olan doğaüstü varlığı kovacaktır. Çünkü insanın hastalanmasını; hastalık ruhunun insan bedenine girmesi (fazlalık) ya da ruhtan bir şeyler eksilerek bozulmasıyla birlikte (eksiklik) bedenin de değişime uğraması şeklinde ruhla ilişkilendirilen yaklaşım, hastalığın nasıl algılandığına işaret eder. Bu durum aynı zamanda teşhisten tedaviye uzanan sürecin bütününe yansımaktadır. Geleneksel halk tıbbının kökenlerini oluşturan bu bakış açısı, “ruh-beden sağlığı” bütünlüğünde kendisini ifade etmektedir (Kaplan, 2008: 10). Bu sayede şamanların hastalığın tanımını nasıl yaptıkları, hastalık sebebi olarak neyi gördükleri tedavi şekillerini belirleyen etken olmaktadır.

Emci, otacı, ebe gibi şamanlık dışı bazı işlevler şamanlık kadar eskidir. Her iki grup da birbirine katkıda bulunmuştur ve aralarında sıkı bir bağ vardır. Falcı, büyücü, ebeci, otacı, görücüler şaman değildir. Ancak bu kurumlar arasında bir geçiş, etkileşim, katmanlaşma söz konusu olduğundan Türk kültür ekolojisinin varoluş sürecinde bu bazı gizli bilim uzmanları ile şamanlar iç içe yaşamış ve şamanlık daha kapsamlı bir paradigma sergilediğinden bu kurumlar üzerinde de etkili olmuştur. Özellikle otacı ve ebeciler şamanlıkla daha içli dışlı olup alışverişlerde bulunmuşlar (Bayat, 2012:155-156). Otacı, ebe ve emcilerin şamanlığa benzemesi veya şamanlığın bir uzantısı olarak kabul edilmesindeki başlıca sebep bunların tıpkı şamanlık gibi çoğu kez soy ile geçmeleridir (Bayat 2012: 167). Toplumda saygın olmaları sebebiyle şamanı hatırlatsalar da işlevleri aynı değildir.

İlk kâhinlerin kadınlar olduğu, onların ateşi koruyup kurban sunmakla yükümlü oldukları ve şamanlığın genetik olarak kadınlarla bağlılığı meselesi çeşitli araştırmacılar tarafından ele alınmıştır (Bayat, 2012: 34-40). Kadın şamanların esas görevleri arasında hastalıkları iyileştirmek, kısırlığı tedavi etmek gibi fiziksel müdahaleler başta olmak üzere mistik birtakım iyileştirmeler, tören yönetme ve gaipten haber verme başlığı altında toplanabilecek çeşitli işlemler sayılabilir. Kadın şamanlar etnografik malzemelere göre, kara şamanlık kurumuna ait kabul edilirler. Onlar da erkek şamanlar gibi hastalanır, ruhlar tarafından seçilir, özel şaman elbiseleri giyer, davul kullanır, benzeri işlevleri icra ederler (Bayat, 2012: 102). Tüm bunlara rağmen kadın şamanın ilk çocuğunu doğurduktan sonra şamanlık gücünün büyük bir bölümünü kaybettiğine dair yaygın inanış kadın şamanları zamanla pasif konuma itmiştir. Ayrıca demircilik kültürünün kamlık törenlerindeki önemi, şamanların davul ve giysilerinde demirin ve çeşitli metallerin kullanımı, bu metallerin şamanın büyük kardeşi denilen demirciler tarafından yapılması ve fiziksel güç olarak bu kişilerin de erkek olması kadını pasif konuma getiren diğer bir faktör olmuştur. Ancak Bayat (2010: 51) kadın şamanlar, kadın medyum, kadın tabipler, ebeler vb. için öngörülen bütün özel yeteneklerin aynıyla erkek şamanlar, erkek medyumlar, erkek otacılar için de geçerli olduğunu savunmaktadır. Kayda değer olan kadının da erkek kadar etkili ve önemli olduğuna vurgu yapmaktadır.

Büyücü ‘Kötü’ Cadıdan Şifacı ‘İyi’ Kadına

Kadınların ilk çağlardan beri sürdürdükleri yaratma ve yaşatma yetileri toplumsal yapı içinde rollerin kadının aleyhine değişmesine sebep olmuş hatta bu durum özellikle Orta Çağda kadınların cadı ilan edilmesine kadar varmıştır. Türk kültüründe ve Anadolu coğrafyasında cadılık ve cadı avı gibi bir süreç yaşanmamasına rağmen çeşitli halk anlatılarında kötü cadıların varlığı hep görülmüştür. Masallarda, bazı destan ve efsanelerde bir kazanın başında bitkiler kaynatan, doğadan büyüklük malzeme toplayan aksi, çirkin

ve yaşlı cadı kadınlar iyi niyetli anlatı kahramanının hayatının seyrini değiştirecek kötülükleri de sebepsiz şekilde yapmaktadır. Her zaman kadın olduğu vurgulanan bu cadılar aslında büyü veya sihir de denen işlemleri yapan şifacılarıdır. Ancak yaptıkları işlemler hem din hem toplum karşısında suçlu sayılmalarına sebep olmaktadır. Cadılık, kadının toplum yaşamındaki pozisyonunun aleyhte değişmesinin önemli bir vurgusu olarak kabul edildiğinden kadın şifacılığının karanlık noktası olarak kısaca bu konuya değinmek yerinde olacaktır.

Şifacı kadınların, bağlı buldukları kültürler içinde gelişerek aktarılan hekimlik bilgileri sayesinde şifalı bitkileri, madenleri bazen hayvanları kullanırken büyüsel işlemlere de başvurdukları araştırmacıların sık sık vurgu yaptıkları konulardandır. Bu büyüsel/sihirsel işlemlerin de kökeni genel olarak şeytani olduğundan her din ve inanç içinde zararlı bulunmuş ve temkinli yaklaşılmasına sebep olmuştur. Yapılan işlemin iyi veya kötü sonuç getirmesi de insanların 'büyü' sözcüğüne karşı tavrını değiştirmemiştir. Kadının hâkim olan 'erkek tanrı' anlayışı karşısında üstelik bir de din otoritesini karşısına alacak düzeyde sağaltma çalışmalarında bulunması konuyu iyice karmaşık bir duruma sokmaktadır. Kadın şifacının cadı olup olmadığına ilişkin paranoyanın yayılmasıyla birlikte cadılık alameti sayılan olmadık gerekçelerle 'şeytani' bir işlem yapmadığı halde birçok kadının cezalandırıldığı görülmüştür.

Cadılık gerçekliği, kadınların temsil ettiği tehlikelerin vehametine işaret eden, kadını, cinselliği bunlarla bağlantılı olarak simyacıların 'makul olmayan' araştırmalarını bilim alanından defetmeye çalışanların elini güçlendiren bir durum olmaktadır. Cadılar etkili güçlere sahip olduğu gerekçesiyle oldukça ciddiye alınan, doğal bir endişe kaynağıydı. Özellikle on yedinci yüzyıl Avrupa'sında cadı histerisi zirve noktasına ulaşmış; cadılar tanrısal izlerden uzak, şeytanın varlığına delalet, yeni doğmakta olan modern bilimlerin karşısında, kadın gücünün korkutucu tehlikelerini temsil etmekteydi (Keller, 2020: 85-86).

"Büyücülükle suçlanan kadınların peri masallarındaki cadılarla hiçbir benzerliği yoktu. Bu benzerliğe dair yanlış algılama, Batı uygarlığının en büyük suçunun ciddi bir biçimde araştırılmasını neredeyse geçen yüzyıla kadar engelledi. Ancak hala "cadı," o zaman olduğu gibi, insan ruhundaki en karanlık düşüncelerin gölgesidir" (Achterberg, 2009: 106). 13. ve 18. yüzyıllar arasında özellikle Avrupa'da görülen cadı avları, aralarında şifacı kadınların da bulunduğu azımsanmayacak miktarda kadının adaletsiz bir şekilde yargılanıp öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Cadılık konusu üzerine çalışan birçok araştırmacının belirttiği gibi o dönemlerde büyüsel işlem değil yalnızca otacılık, ebelik, şifacılık yapan kadınların da cadı ilan edilip asıldığına dair birçok veri bulunmaktadır. 18. Yüzyıldan sonra değişen koşullar cadı imgesinin kalkmasını sağlamış, büyüsel işlemlerden söz edilmemiş, tıp alanında eğitim alabilmeye başlayan kadının otacı, emci, ebe, şifacı olarak varlığı bir noktada meslekleşerek günümüze kadar gelmiştir.

Şifacılık Her Çağda: Yeni Nesil Yaklaşımlar

Hem şifacısının hem muhatabının yüksek oranda kadın olduğu görülen ve literatüre "New Age" hareketi olarak geçen, kişinin bireysel şifalanması esasına dayanan akımların ortaya çıkması ile birlikte şifacılığın bir başka boyutu ile karşılaşmaktayız. Bu akım spiritüel birtakım bilgiler ışığında dünyanın çeşitli bölgelerinden toplanmış kadim ezoterik felsefelerle süslenen ve birden fazla yönü bulunan bir yeni çağ hareketi ortaya çıkar. Bu hareket hem seküler hem dinsel öğelerin karışımından oluşan; kişilere esnek, değişken, mutluluk odaklı bireysel paketler sunan bir yaklaşımdır. New Age hareketlerdeki ana argüman olan 'şifa' ağırlıklı olarak enerji şifacılığı şeklinde ortaya çıkmış, enerji şifa tekniklerinin eğitimlerini alan ve şifacılık yapan enerji terapistleri tarafından sürdürülen çeşitli biyoenerji, reiki, yoga, meditasyon vb. tekniklerle sürdürülmektedir. Elbette ki saydığımız maddelerin hepsi ayrı başlıklar altında incelenmeyi hak eden konulardır ancak genel fikir vermesi açısından isimlerin anılması gerekmektedir.

Alternatif kutsallıklar olarak isimlendirilen New Age Hareketinin temel öğretilerine bakıldığında yeni bir çağın başlangıcı söylemi hâkimdir ve başlangıcı 2000'li yıllar olarak kabul edilmektedir (Doğan, 2020: 1). New Age Hareketi farklı dinlerden ve felsefelerden çeşitli unsurları içselleştirip bünyesine katan hibrit yapıda bir harekettir. Bu Yeni Çağ akımının "kendin yap dini" şeklindeki tanımı dikkate alındığında onun, bireye özel dini paketler hazırladığı görülür (Doğan, 2020: 53). Achterberg'e göre (2009: 283) ise şifacıların yalnızca önsezilerine bağlanan bugünkü "New Age" (Yeni Çağ) inancı, dengeli bir sağaltım sistemi için bir tehlike oluşturabilir. Achterberg şifacı olacak bu kimselerin sevecen bir üslupla, koşulsuz sevgi ve besleyici

bir yaklaşım ile hızla öğrenilmiş bir tekniği sundukları ama onların gerçek insanlar ile eğitiminin çok az olduğu ve acı ile hastalık anlayışlarının zayıf olduğu konusuna dikkat çeker.

Geleneksel tıptan farklı olarak alternatif tıp aslında coğrafi bir farklılığa işaret eder; “tamamlayıcı tıp” olarak da kullanılan alternatif tıp geleneksel tıbbın ticari amaçlarla ve yeni bir form kazanarak yeniden üretilmesi şeklinde tarif edilebilir. Reiki, yoga vb. isimlerle adlandırılan ve temelinde “ruhun arındırılması” felsefesine dayanan çeşitli meditasyon teknikleri alternatif tıba örnek olarak verilebilir (Kaplan, 2008: 61). Alternatif tıp, New Age Hareketinin önem verdiği alanlardan birisidir. New Age hareketinde şifacılık yaklaşımında insan vücudunun, beden ve ruhtan oluştuğu benimsenir. İnsan vücudunun sadece bedenden oluştuğunu kabul edip insanın ruhsal boyutunu ihmal ettiği düşünülen modern tıbbın aksine yeni çağ alternatif tıp anlayışı, bırakılan bu boşluğu çeşitli şifa pratikleri ile doldurmuştur. Şifacı gruplar, sağlıklı olmanın şartı olarak insan vücudunu oluşturan ruh ve beden bütününe uyum içinde olması gerektiğini savunur. İnsan, fizik beden, eterik beden, zihinsel beden ve ruhsal beden olmak üzere dört farklı bedenden oluştuğu iddia edilir ve sağlıklı olabilmek için ruhsal bedenlerin dengede tutulması gerekmektedir (Doğan, 2020: 57-58).

Dinamizm, akışkanlık, arayış, yenilik ve değişim arzusu genç toplumların yapısında bulunur ve o toplumda sosyal yapıları sürekli kılmak ve benimsetmek hem zordur hem de büyük bir çaba ister. Geleneksel yaratmalar; kendi şekil, yapı, içerik, işlev, yaratma ve aktarma özelliklerine sahiptir. Güncelleme veya bunu sağlayacak değiştirme veya yenileme olarak adlandırılan olgu da bu özelliklerin biri veya birkaçı üzerinde yapılır; Karagöz’de perde kurulmasında kullanılan malzemenin ahşaptan alüminyuma, aydınlatma mumdan halojen lambaya geçişi gibi. Farklı dönemlerde oluşmuş geleneklerin yeni dönemlerde kendilerine yer bulmak, kendilerini devam ettirmek için değiştirilmesi, yenilenmesi, yani güncellenmesi geleneğin devam etmesi için yapılan bir müdahaledir (Ekici, 2008: 37-38). Bu noktada yeni nesil bu yaklaşımlar da kadim kamlık bilgisinin modern zamanlardaki güncellenmiş hali olarak yorumlanabilir.

Sonuç

Şifacılık, hangi açıdan yaklaşılsa yaklaşılsın öncelikle bir ‘güç’ tür. Bu gücün kaynağı ise genellikle doğaüstü ile ilişkilendirilir. Şifacılığın da bir parçası olarak içinde yer aldığı geleneksel tıbbın karakteristik özelliği fiziksel ve ruhsal hastalıktan korunma ve tedavide kültürlere özgü deneyim ve birikimlerden yararlanmaktır. Bu bilgi içinde de bazen izahı mümkün olmayan işlemlere başvurulduğu görülür zira şifacılığın doğasında büyü ve din vardır.

Pek çok araştırmacı, çalışmalarında modern tıp doktorlarının insanı sadece bedensel olarak ele alıp iyileştirmeye çalıştığına vurgu yapmış, bedenin iyileşmesi için ruhun da iyileşmesi gerektiğini savunan bütüncül(holistik) sağlık anlayışını göz ardı ettiklerini belirtmişlerdir. Bu noktada şifacı(healer), geleneksel halk tıbbında kullandığı kendine özgü yöntemlerle doktorların erişemediği bir noktadan insanları yakalar. Çünkü hastanın manevi yönünün hastalığa etkisi olduğuna dair bir inanış ve tedavi aşamasında bu manevi yönün de dikkate alınarak tedavi yapılması şifacılık anlayışının temelini oluşturur. Hastalıklar kalıtsal, fizyolojik, çevresel faktörlerden kaynaklanabileceği gibi, dini emirlere karşı çıkma, büyü, nazar gibi manevi etkenlerden de kaynaklanabilir. Hastalığın oluş sebebine göre de bazen medikal bazen dini bazen de majik tedavi yollarıyla iyileşme sağlanır. Bu noktada medikal yollarla iyileşemeyen, buna çeşitli sebeplerle imkânı olmayan insanların ve hatta geleneksel yöntemlerin daha sağlıklı, güvenilir, iyi sonuçlar verdiğine inanan insanların şifacılık yollarına başvurduğu araştırmalarla da kendini göstermektedir.

İlkel toplumlardan günümüze kadar gelen ve toplumsal değişimlere duyarlı olan şifacılığın geçmişte de günümüzde de ana uygulayıcıları kadınlar olmuştur. Kadınların hem şamanlık kurumu içinde hem mitolojilerde çeşitli hastalıkları mucizevi bir şekilde iyileştirdiğine dair pek çok örnek bulunmaktadır. Genel eğilim kadında doğuştan ve yaradılıştan gelen bir yeteneğin olduğu yönündedir. Tarih öncesi çağlar itibariyle kadında erkek arasındaki işbölümünün şekillenmesi otacı, şifacı ve em (doğal ilaç) hazırlayanların genellikle kadınlar olmasına sebep olmuştur. Kadın şifacılığının ateşleyici noktasının annelik bilinci olduğu düşüncesini savunuyorum. Zira toplumsal yaşam içinde kadının konumunu belirleyen faktör de doğum olmuştur. Nasıl ki tarih öncesi çağlarda kadının bir bebeği dünyaya getirmesi onun tanrılaştırılmasına sebep oluyorsa dünyaya getirdiği bebeğin hayatta kalması için sütüyle beslemek, ona bakmak, hastalanmasını

önlemek ve hastalanınca iyileştirmek de kadının işi olmuştur. Doğan yavrusu için bu bakımı içgüdüsel olarak yapan kadının diğer topluluk fertlerini de iyileştirmeye yatkın olması kaçınılmazdır. İyileştirme ise bazen ezoterik bilgiler gerektirmiş ve kadın genellikle biyolojik ve psikolojik olarak bu bilgiye daha uygun olmuştur.

Kadın, şifacılık bilgilerini sözlü gelenek içinde asırlardır aktaradursun geleneksel ev tedavileri, bitki karışımlarıyla yapılan bitkisel tedaviler, kocakarı ilaçları, kurşun dökme, ocaklık kurumu vb. gibi oldukça geniş bir yelpazede milli bir geçmişin izleri sürülmeye devam etmektedir. Bu geleneksel yöntemlerin işe yaramasında ise inanç faktörüne her zaman vurgu yapılmaktadır.

Ulusların mitleri incelendiğinde mitolojik tanrıçalardan tüm evreni doğuran mitolojik anaya kadar türlü örnekler rastlanmıştır. Hepsinin temelinde kadının yaratıcılığı, yarattığı canları yaşatma çabası ve nihayetinde şifacılığa dair izler yer alsın da bu maddeler başka çalışmaların konusunu oluşturur kanaatiyle kapsam dışı bırakmak uygun olmuştur. Konu Türk şamanlığına geldiğinde ise kadının erkek şamanlarla benzer maceralar yaşayarak kamlık bilgisine eriştiği görülür. Kadınların da erkek şamanlar kadar etkili olup varlık gösterdiği, hastalıkları ortaya çıkma sebeplerine göre bazen akılcı bazen büyüsel bazen de hibrit yöntemlerle iyileştirdiğine dair birçok örnek mevcuttur. Kadının doğası gereği şaman olduğu ve ilk şamanların kadın olduğu ile ilgili de birçok bilgi bulunmaktadır. Günümüzdeki otacı, ebe, emci kadınların da bu kadın şamanlık geleneğinin mirası olduğunu söylemek mümkündür.

Kadın şifacılığın en karanlık yanını oluşturan cadılık, negatif bir kadın kimliği oluşturmanın zirve noktası olmuştur. Hristiyanlık inancının Orta çağ Avrupa'sında, kadına karşı tutumunu sergileyen cadı avları Türk kültürüne ait olmaması hasebiyle detaylandırılmamış; ancak bir masal motifi olarak halk anlatılarımızda yer alan cadılığın içinde şifacılığın izleri olduğuna değinmek gerekmiştir.

Kültürümüzde bitkilere dayalı şifacılık geleneği yüzyıllardır varlığını devam ettirse de fitoterapi gibi bitkilerle tedaviyi ele alan yeni yaklaşımlarla da geleneksel şifacılık yöntemleri kendini güncellemeyi sürdürmektedir. Tamamlayıcı tıp alanına giren bu yeni yaklaşımlar, şifacılığın esas ilkesi olan bütüncül bakış açısına yönelik boşlukları doldurmaya çalışmaktadır. Aslında cinsiyetten ziyade bireysel yeteneğin ve yatkınlığın ön planda olduğu son yılların yeni trendlerinden New Age hareketler konusunda yapılacak küçük bir araştırma hem şifa uygulayıcısının hem müşterisinin genelde kadınlar olduğunu açıkça göstermektedir.

Kadının şifacılığı köklerini anne olabilme yetisinden alır ve kadının şifacılıktaki yeri her zaman ayrıdır; ancak erkek şifacıların da geleneksel tıpta oldukça önemli bir konumu olduğu açıkça görülmektedir. Şifacılığın cinsiyet üzerinden değerlendirilmesi bir cinsi değerli diğerini değersiz yapmayacağı gibi şifacılık konusunda, teşhis, tedavi, bakım, ilaç yapımı, ruhsal iyileştirmeler vb. konularda bunların en iyi kadınlar tarafından yapılacağını, yalnızca kadınlara özgü olduğunu iddia ederek çok hassas ve romantik bir tavır sergilemek de doğru olmayacaktır.

Kaynaklar

- ACHTERBERG J. (2009). *Kadın Şifacılar*, İstanbul; Everest Yayınları.
- BAYAT F. (2012). *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, İstanbul; Ötügen Neşriyat.
- BAYAT F. (2010). "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(13), s.44-51.
- BORATAV P. N. (2000), *Halk Edebiyatı Dersleri*, İstanbul; Tarih Vakfı Yayınları.
- DOĞAN E. (2020). "Türkiye'de New Age Hareketi: Şifacı Grupların Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Tabanı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme", Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DOLE C. (2015). *Seküler Yaşam ve Şifacılık*, İstanbul; Metis Yayınları.
- DURUR KÜÇÜK E. (2016). "Çirkin Cadılıktan Güzellik Uzmanlığına Uzanan Yolda: Şifacı Kadınlar", *Global Media Journal TR Edition*, 7(13), s.85-100.

- EKİCİ M. (2008). “Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme”, *Milli Folklor*, Yıl:20, Sayı:60, 33-38.
- ELIADE M. (2016). “Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar”, Ankara; Doğu Batı Yayınları.
- HUFFORD D.J. (2009). “Halk Hekimleri”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* (Oğuz Ö., Gürçayır S. ve Çalış S. Ed.), Ankara; Geleneksel Yayıncılık, s. 382-390.
- KANAT H. (2019). “Adıge Kültüründe Şifacılık”, Düzce: Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KAPLAN M. (2008). “Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın - Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çalışma”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkbilim (Etnoloji) Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- KAPLAN M. (2011). “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”, *Milli Folklor*, 91, 50-156.
- KAPLAN M. (2015). “Geleneksel Tedavi Pratikleri ve Uygulayıcıları: Kadın Şifacılar”, *Milli Folklor*, 108, s.189-196.
- KELLER E.F. (2020). *Toplumsal Cinsiyet ve Bilim Üzerine Düşünceler*, İstanbul; Metis Yayınları.
- ÖRNEK S.V. (2014). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Ankara; Bilgesu Yayıncılık.
- ÖZDEMİR N. (2018). “Geleneksel Bilgi ve Kültür Ekonomisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18/1 Yaz: 1-28.
- ÖZKAN SALTİK T. (2012). “Geleneksel Tıpta İyileşmenin İnanç Boyutu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar: Psikosomatik Tıp, Plasebo Etkisi ve Kuantum İyileşme”, *Milli Folklor*, 95, s.307-314.
- ŞENEL A. (2001). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma – Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal, Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara; Bilim ve Sanat Yayınları.
- YILDIRIM G. ve IŞIK T. (2014). “Kayseri İlinde Bir Halk Şifacısı”, *Folklor ve Edebiyat*, 20 (78), s.239-252.
- YODER D. (2009). “Halk Tıbbı ve Modern Tıp”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* (Oğuz Ö., Gürçayır S. ve Çalış S. Ed.), Ankara; Geleneksel Yayıncılık, s. 391-397.